

TERİMLER

açıklık derecesi (Alm. *Öffnungsgrad*, Frn. *aperture*, İng. *opening*). Bir dilin seslerinin; özellikle çene açısının, dil yüksekliğinin, ses girişlerinin, damak perdesinin hareketleriyle oluşturulan ses yolundaki gerilme, açılma, daralma ve kapanmaların nitelik ve sürelerine bağlı olarak sınıflandırılması. Aşağıdaki tabloda Türkçenin seslerinin açıklık sırasına göre tasnifi yapılmaya çalışılmıştır.

SESLERİN AÇIKLIK (APERTURE) SIRASINA GÖRE TASNİFİ

	5	4	3	2	1	2	3	4	5	
+4	\emptyset_v									
+3		à	a	á					â	↓
+2				è e é					o ó ö	↓
+1			ı		ì	i	í		u ú ü	↓
0	$\emptyset_{k/v}$									
-1	ħ		h			y			w	↑
-2					l r	ʈ ʀ				↑
-3			ɳ ñ		n ñ			ṽ	m	↑
-4			ǰ ǧ	ǰ	j		z ź	v		↑
-5					c					↑
-6		ɣ	ǰ	x	ʃ ç		s ś	f		↑
-7	˘	ǰ	ǰ	g			d ɖ		b	↑
-8	˘		q	k		t	ʈ		p	↑
-9	\emptyset_k									
	222	221	212	211		122	121	112	111	
		22		21		12			11	
			2				1			

→ ←

111. çift dudak,	112. dış–dudak;
121. dil–dış,	122. dil–dış eti;
211. dil–ön damak,	212. dil–orta damak;
221. dil–art damak,	222. gırtlak kapagı–gırtlak

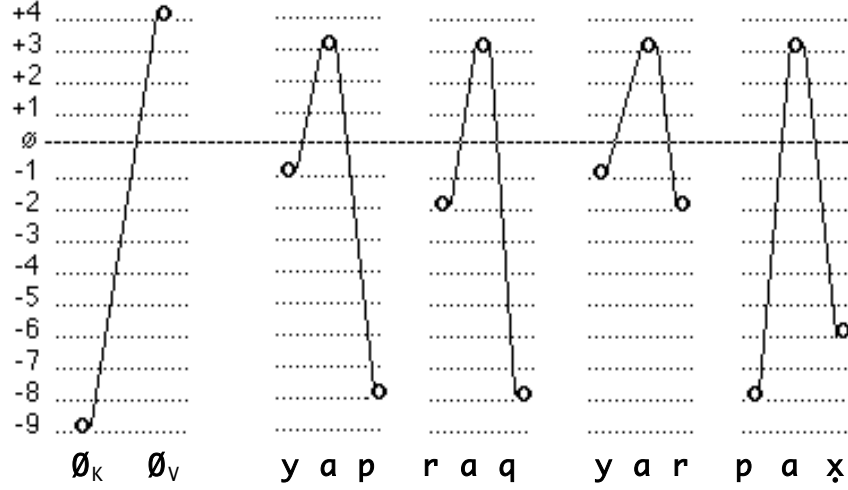
Fonetik gelişmenin doğal yönü **sağ** taraftaki oklarla gösterilmiştir. İkincil olan yatay gelişme **ortaya** doğrudur.

Bir dildeki anlam ve görev ögelerinde görülen ses değişmelerinin ve düşmelerinin iç sebepleri bu dilin seslerinin açıklık derecesiyle yakından ilgilidir. Söz gelişi, Türkçe yükselen heceyi (**Konson** + **Vokal** hecesini) diğer hece türlerine tercih etme eğiliminde olan bir dildir. Bu yüzden, anlamca –vy yazım yönünden– bir engel yoksa, inen hecelerin ([**Konson**] + **Vokal** + **Konson** hecelerinin) sonlarındaki konsonların açıklıklarının büyük olması yönünde gelişmeler gösterir. Öyle ki, bir dil ögesi içinde karşılaşan iki konsondan açıklığı büyük olan küçük olanın önüne geçme eğilimindedir:

1. ETç.	yaɫpɪrɔ̃ɑɑ	
	↓ ↓	03., 01.
2.	yaøpɪrɔ̃ɑɑ	
	↓	03.
3.	yaøpɪrøɑɑ	
	↓	04.
4. STT	yaøpørøɑɑ	
	> < ↓	12., 01.
5. Agz.	yaørøpøɑɑ	

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, 1. akıcı konson düşmekte (03.), patlamalı konson sızıcılaşmakta (01.); 2. sızmalı konson düşmekte (03.); 3. vurgusuz orta hecenin dar vokali düşmekte (04.); 4. karşılaşan patlamalı konsonla akıcı konson yer değiştirmekte (12.) ve patlamalı konson sızıcılaşmaktadır (01.).

açıklık grafiği (Alm. *Öffnungsgradgraphik*, Frn. *graphique d'aperture*, İng. *opening graphic*). Bir dil ögesinin seslerinin açıklık derecelerini karşılaştırmak için çizilen grafik. Aşağıda /ø_k ø_v/ hecesinin, ve /yapraq/ > /yarpɑɑ/ kelimelerinin açıklık grafiği görülmektedir.

birleştirim (Alm. *Artikulation*, Frn. *articulation*, İng. *articulation*, U.T. *ekleme*). Sözlü olarak bir duygu vy düşüncemizi ifade etmek istediğimizde, kullanacağımız dilin monemlerinden gerekli olanları, birleşebilme ve birleştirilebilme kurallarına uygun olarak art arda sıralayacağımız, fonetik dil için seslerden – grafik dil için harflerden – örülü morfem* dizimlerine dönüştürme işleminin. Bu işlem bize iki görünüm sunar. Söz gelişi, gözlüğümün kırıldığını / kırılmış olduğunu anlatan «Gözlüğüm kırıldı.» anlamındaki [gözlüğüm qırıldı] cümlesini,

1. anlam ve görev ögelerine göre:

... | /göz+//+lük+//+ü+//+m+// | + | /qır-// -ıl-// -
d+1+// | ...

2. şekillendirme / seslendirme ögelerine göre:

... [| .g.ö.z. | .l.ü. | .y.ü.m. | .q.ı. | .r.ı.l. |
.d.ı. |] ...

şekillerinde çözümleyebildiğimize göre, bu şekillerden ilkinin birinci birleştirim, ikincisine de ikinci birleştirim diyeceğiz. Dilin bu iki birleştirimli alt yapısı, ona büyük ölçüde kolaylık ve

* O halde, kodun en küçük anlamlı vy görevli parçası olan **morfemi** (Mr); **birleşebilme kuralları** (règles logiques et paradigmaticques) (-r-) dediğimiz, kültürün öngördüğü belli lojik ve paradigmatic kurallara ve **birleştirilebilme kuralları** (règles grammaticales et syntagmaticques) (-R-) dediğimiz, dilin öngördüğü belli gramatikal ve sentagmatic kurallara uygun olarak kullanılmış **monem** (Mn) şeklinde tarif edebiliriz. STTF, 48. s.

tutumluluk sağlar. Çünkü, az sayıdaki ikinci birleştirim öğeleri (sesler vya harfler) kendi aralarında birleşerek birinci birleştirmenin sınırlı fakat oldukça çok sayıdaki öğelerini (morfemler) oluşturur. Birinci birleştirmenin öğeleri (morfemler) de yine kendi aralarında birleşerek sonsuz diyebileceğimiz sayıda değişik cümle kurmamıza, yani duygu ve düşünce ifade etmemize imkân sağlar.

fem (Alm. *distinktives Merkmal*, Frn. *phème*, İng. *distinctive feature*, U.T. *sesbirimcik*). Fonetik dile ait bir sesi, dilin diğer seslerinden ayıran, belirleyici boğumlama özelliklerinden her biri. “yetkin / ayırıcı en küçük ses özelliği” de denir ve $[\pm p_x]$ olarak kısaltılır. Söz gelişi, Türkçenin femlerini şöyle sıralayabiliriz:

+p₀ : konson	-p₀ : konson değil (vokal)
+p₁ : işaretli	-p₁ : işaretli değil (işaretsiz)
+p₂ : önlü ₁ (kons.)
çift dudak ↔ dış eti	-p₂ : önlü ₁ değil (artlı) (kons.)
ön damak ↔ gırtlak
+p₂ : kalın (vokal)	-p₂ : kalın değil (ince) (vokal)
+p₃ : önlü ₂ (kons.)
çift dudak ↔ dış dudak
ön damak ↔ orta damak	-p₃ : önlü ₂ değil (artlı) (kons.)
dış ↔ dış eti
art damak ↔ gırtlak
+p₃ : yuvarlak (vokal)	-p₃ : yuvarlak değil (düz) (vokal)
+p₄ : önlü ₃ (kons.)
çift dudak
dış
ön damak
art damak	-p₄ : önlü ₃ değil (artlı) (kons.)
dış dudak
dış eti
orta damak
gırtlak
+p₄ : geniş (vokal)	-p₄ : geniş değil (dar) (vokal)
+p₅ : katı (kons.)	-p₅ : katı değil (akıcı) (kons.)
+p₅ : uzun (vokal)	-p₅ : uzun değil (normal) (vokal)
+p₆ : patlamalı (kons.)	-p₆ : pat. değil (sızmalı) (kons.)
+p₆ : vurgulu (vokal)	-p₆ : vurgulu değil (vurgusuz) (vok.)
+p₇ : ötümsüz (kons.)	-p₇ : titr. değil (ötümlü) (kons.)
+p₈ : genizli (konson)	-p₈ : genizli değil (agızlı) (kons.)

KONSONLAR

									$+p_0$			
									$+p_1$			
									$-p_2$			
									$+p_2$			
									$-p_2$			
									$+p_3$			
									$-p_3$			
									$+p_3$			
									$-p_3$			
									$\pm p_3$			
									$\pm p_3$			
									$\pm p_4$			
									$\pm p_4$			
									$\pm p_4$			
									$\pm p_4$			
									$\pm p_4$			
$+p_5$	$+p_6$	$+p_7$	$-p_8$	p	.	t	ç	k	q	.	'	ø_K
$+p_5$	$+p_6$	$-p_7$	$-p_8$	b	.	d	c	g	ğ	ğ	ç	ø_K
$+p_5$	$-p_6$	$+p_7$	$-p_8$.	f	s	ş	x	ç	.	.	ø_K
$+p_5$	$-p_6$	$-p_7$	$-p_8$.	v	z	j	ğ	ğ	.	.	ø_K
$-p_5$	$+p_6$	$-p_7$	$+p_8$	m	.	n	.	ñ	ñ	.	.	ø_K
$-p_5$	$-p_6$	$-p_7$	$-p_8$	w	.	r	l	y	h	h	.	ø_K

VOKALLER

									$-p_0$				
									$+p_1$				
									$-p_2$				
									$+p_2$				
									$-p_2$				
									$+p_3$				
									$-p_3$				
									$+p_3$				
									$-p_3$				
									$\pm p_3$				
									$\pm p_3$				
									$\pm p_4$				
									$\pm p_4$				
									$\pm p_4$				
									$\pm p_4$				
									$\pm p_4$				
									$\pm p_4$				
$-p_5$	$-p_6$	ö	ü	e	é	i	o	u	a	ı	ø_V
$-p_5$	$+p_6$	ö	ü	e	é	i	o	u	a	ı	ø_V
$+p_5$	$-p_6$	ĩ	.	ū	ā	.	ø_V
$+p_5$	$+p_6$	ĩ	.	ū	ā	.	ø_V

Bogumlama konusundaki bilgimiz arttıkça bu femlerin sayısı artabilir. Femlerin, ayırıcı olup olmamaları, sırası, birbirlerine öncelikleri dilden dile, hatta ağızdan ağıza değişiklik gösterebilir. Söz gelişi, Fransızca vokaller için genizli olup olmama ayırımı yaparken, Türkçe genizli vokal tanımaz. Bu yüzden Türkçede vokaller için genizlilik femi yansızdır, ayırıcı değildir. Yine Türkçede konsonlar kurallı olarak bogumlanma bölgelerini yapısında yer aldıkları hecelerin vokallerinin kalın vy ince olmasına

göre arkaya vy öne kaydırmaktadırlar. Bu sebeple, konsonların önlü/artlı olma femlerini önlü₄/artlı₄ olarak bir derece daha dallandırmak mümkündür. Ancak bu dallanma da anlam ayırımında alınma bazı morfeplerde görülen kalın vokal hecesinde önlü₄ konson kullanımı (örn.: **kar** // **qar**; **gavur**, **roġ**, **ġāzım**, **harf**, **saat**, vbg.) dışında yansız kalmaktadır. Ayrıca, belli bir dil / lehçe / ağız için bazı femler, bazı durumlarda ya yansız ya da imkânsız olabilir. Söz gelişi, **STT**'nde, vokallerde uzunluk femi, sadece [a], [u] ve [i] için geçerlidir. Diğer [e], [ü], [ı], [o], [ö] vokallerinin sadece normal uzunlukta olanları vardır. Yine **SAT** (Standart Azerbaycanlı Türkçesi) 'nde görülen bir [x] sesi **STT**'nde görülmez.

femem (Alm. *Bündel distinktiver Merkmale*, Frn. *phémème*, İng. *bundle of distinctive features*, U.T. *sesbirimcik demeti*). Bir sese ait bilinen femlerin eksiksiz toplamı. [P] olarak kısaltılır. Söz gelişi Türkçede [a] sesini şöyle gösterebiliriz:

$$P[a] = -p_0 + p_1 + p_2 - p_3 + p_4 - p_5 - p_6$$

(vokal, işaretli, kalın, düz, geniş, normal, vurgusuz)

[p] sesini ise şöyle:

$$P[p] = +p_0 + p_1 + p_2 + p_3 + p_4 + p_5 + p_6 + p_7 - p_8$$

(konson, işaretli, önlü₁, önlü₂, önlü₃, katı, patlamalı, ötümsüz, ağızlı)

bk. ayr.: **fem**, **fonem**

fonem (Alm. *Phonem*, Frn. *phonème*, İng. *phoneme*, U.T. *sesbirim*). Bir fonetik dilin ikinci birleştirmesine ait öğeleri olan seslerinden her birinin fememinin monemleri biribirinden ayırmak için gerekli ve yeterli femleri toplamı. Fonemi, [Pn] olarak kısaltıyor ve monemleri olduğu gibi bunları da / / arasında gösteriyoruz. Birer zihnî kayıt (engramme) olan monemlerin şekil yanı bir vy daha çok fonemle belirlenir. Araştırma ve deneyimle femlerin sayısı artırılabilir vy bunlar değişik sınıflandırmalara tâbi tutulabilir ve dolayısıyla, femlerinin toplamı olan fememler de değişikliklere ugrayabilir. Ancak bu femler arasında, daha sonra ortaya çıkabilecek gerçeklere uymasalar bile, ayrı ayrı dillerde ve değişik çevrelerde öyleleri bulunabilir ki, bunlar işaretlemeye ağırlıklarını koyup fonemi oluştururlar. O halde, fememlerin objektif özellikler taşımasına karşılık, fonemler, dil ve dili kullananlara göre değişiklikler gösteren sübjektif bir seçme

sonucunda elde edilebilen işaretlenecek duruma gelmiş kavram halindeki birer şekil ögesidir. Fonetik dilin morfemleri, seslerden, daha açık bir ifadeyle, fememlerden, monemleri bu fememlere karşılık düşen uygun fonemlerden kurulmuştur.

ses (Alm. *Laut, Phon*, Frn. *son, phone*, İng. *sound, phone*). **1.** Esnek bir ortamın (özellikle havanın) titreşimlerinin işitme duyusu tarafından algılanabilen kısmı. İnsan kulağı yaklaşık 20 Hz. - 20 KHz. arasındaki titreşimlere duyarlıdır. Sesin yüksekliği dediğimiz özelliği ses kaynağının titreşim frekansına bağlıdır. Yüksek frekanslı seslere “tiz”, düşük frekanslı seslere ise “pes” sesler denir. Titreşimlerin genliği ses şiddetini belirler. Kulagın duyabileceği sesin genliği **işitme eşiği**'nin üstünde ve **acı eşiği**'nin altında olmalıdır (bk.: şekil 1, 2). Sesin diğer bir özelliği de genliği ve frekansı farklı sinüzoidal dalgaların binişmesi sonucu oluşan tınısıdır (bk.: şekil 3). **2.** (Alm. *Stimme*, Frn. *voix*, İng. *voice*). Akcigerlerden gelen basınçlı havanın ses kırımlarını titreştirmesi ve ses yolunda, damak perdesi, dil yüksekliği, çene açısı, dil, diş ve dudaklarla oluşturulan boşluklarda titreşen havanın, yükseklik, genlik, tını ve süre bakımından, daralma, kapanma ve kesintilerle insan kulağı tarafından işitilmek üzere şekillendirilmiş hali. İnsan kulagının yukarıda belirttiğimiz ses algılama özelliği, insan hançeresinin bu algılamaya uygun sesler üretebilmesi, sesin insanın yaşadığı havalı ortamdaki uygun hızı ve sönümlenme süreci, insana kendi ürettiği sesleri şekillendirerek bir iletişim avadanlığı, bir dil yapma imkânını sağlamıştır. Konuşurken kullandığımız sesleri gerçekleştirmeyi çok küçük yaşlarda çevremizdeki konuşanları taklit ederek, sınaama yanılma yoluyla öğreniriz. Aklımız kestigi zaman konuşmak bizim için yürümek, araba, uçak kullanmak gibi bir şartlı refleks halini almış olur. Dil öğelerinin sırasını düşünmedigimiz gibi hangi kelimenin nasıl telaffuz edileceğini, hangi cümlelerin nasıl vurgulanacağını da düşünmeyiz. Reflekslerini yenmek her babayigitin üstesinden gelebileceği bir iş olmadığı için, ileri yaşlarda yabancı dil öğrenirken çoğumuz özellikle telaffuz konusunda da ana dilimizin etkisinden kurtulamayız.

bk. ayr.: **fem, femem, fonem**

boş öge (“Ø”, “ø”) (Frn. *élément zéro*) Bir dile ait ögeler, değişik dizisel (paradigmatique) düzeylerde ele alındıklarında, her dizide

(paradigmada), çok kez, en az bir ögenin işaretli (non-marqué) olduğu görülür. Örn.: Türkçede sesbilimsel (phonologique) düzeyde, isim dizisinin ögelerinden olan /aş/, /baş/ ve /aşı/ morfeplerini birbirinden işaretli konson (\emptyset_k) ve işaretli vokal (\emptyset_v) boş ögeleri ayırmaktadır:

- (1) / \emptyset_k a.ş \emptyset_v /
- (2) /b a.ş \emptyset_v /
- (3) / \emptyset_k a.şı /

Biçimbilimsel (morphologique) düzeyde /Ali'nin [kır] **evlerinde...**/ ve /Ali'nin [kır] **evi...**/ morfeplerini işaretli morfepler, yani boş ögeleri ayırmaktadır:

- (1) /Ali'nin [kır] ev+//+ler+ +i+ +n+ +de+ /
- (2) /Ali'nin [kır] ev+//+ \emptyset_k + +i+ + \emptyset_i + + \emptyset_h + /